

DERIVACIYALÍQ MILLIY OYÍN ATAMALARÍNÍN LINGVOMÁDENIY KÓRINISI

Patullaeva G., Shamambetova T.

Qaraqalpaqstan Respublikası Ájiniyaz atındaǵı
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

***Annotaciya:** Maqalada qaraqalpaq xalqınıń milliy mádeniyatqa, milliy miyraslarǵa bay bolǵanı ushın, olarda júz tomliq milliy folklorlıq miyraslardıń bar ekenine toqtalǵan. Milliy xalıq oyın atamalarınń kóplegen túrleriniń derivaciyalıq usıllar arqalı jasalıwı, olardıń óz semantikasına keńnen toqtalǵan. Qaraqalpaq xalıq oyın atamaların lingvomádeniy baǵdarda elede izertlew aktual másele ekenligi aytilǵan.*

***Tayanış sózler:** derivaciya, milliy oyın ataması, milliy mádeniyat, milliy miyras, lingvomádeniy izertlew.*

Milliy xalıq oyınlarımız ata-babalarımızdıń, áwladlarımızdıń tariyxıy, jámiyetlik-mádeniy turmıs sharayatlarınan kelip shıǵıp, jámiyetimizdiń rawajlanıwı menen belgili ráwishte hár tárepleme jetilisip, bayıp kelgen.

Qaraqalpaq xalqı ázelden-aq milliy mádeniyatqa, milliy miyraslarǵa oǵada bay, sonlıqtan olarda folklorlıq miynetler bir tóbe. Bul xalqımızdıń ruwxıy dúnyasınıń qanday dárejede ekenligin kórsetedi. Bir neshshe onlaǵan tomlardan ibarat qosıqlar, naqıl-maqallar, ertek-ápsanalar, terme-tolǵaw, dástanlardıń birazı xalıqtıń qıyalıy ármanlarınan dóregen bolsa, ayırımlarında tariyxıy shınlıqqa jaqınlıq seziledi. Kópshilik oqıwshılarımızdıń usınday shıǵarmalardı oqıw barısında barlıq batırılıqlar, shın ashıqlar burın jasap ótip ketkendey túyilip, házirgi zamanda da olardıń nege tuwılmay atırǵanına kewillerinde bir tınıshsız sawallar payda bolıwı da múmkindey.

Ótkizilip atırǵan hár túrli mádeniyat hám sport dástúrleri xalıq milliy oyınların jáne de rawajlandırıw ushın talaplardı qoymaқта. «Góruǵlı» túrkimindegi onlap xalıq dástanlarında, «Qırqqız», «Alpamıs» dástanlarında ata-babalarımızdıń qaharmanlıǵı óz watanına sadıqlıǵı, erligi súwretlengen. Tumaris, Gúlayım, Gúlparslın sıyaqlı batır hám aqıllı hayallar, Jalalladdin Manguberdi, Ernazar alakóz kibi xalıq qaharmanlarınıń obrazları arqalı ullı xalqımızdıń milliy dástúri watan ushın janın pidá etiwshi hám erlikke úyretiwshi insanıyılıq hám tárbiyalıq sıpatlar tariyxta óz sáwlesin tapqan.

Burıngı ata-babalarımızdıń kúsh-ǵayratlılıǵı sonsha, kókpar ushın tayarlanǵan baspaqtı ústi ashıq tóleniń ishine aparıp taslatıp, onı tek atına da, ózine de isengen naǵız shabandozlar ǵana ilip alatuǵın hám salım salınatuǵın márrelerge jetkerip taslaǵan. Úlken atalarımızdan esitiwimizshe, bul dógerekte sonday shaqqan jigitler bolǵan, olar moynına qurıq tiymegen ne bir asaw atlarǵa shawıp baratırǵan jerinde jolbarıstay taslanıp, attıń tirsegine jalań ayaǵınıń eki barmaǵın salıp jiberip, ırǵıp minetuǵın, qonıp otırǵan sonsha saq uzaqsha qustıń artınan bildirmey barıp moynın qılısh penen qaǵıp alatuǵın dárejede júdá epshil bolǵan.

Lingvistikalıq kózqarastan izertlegenimizde bul milliy xalıq oyın atamalarınıń morfologiyalıq qurılısı hár qıylı. Olar hár qıylı usılda jasalıp, neshshe dáwir ótse de ele óz qollanılıwshılıǵın joytpadı.

Milliy xalıq oyın atamalarınan – shúllik, ańgalaq, quwalama, kóshpek, qamshılaq, quwalamashaq, pańqıldawıq hám t.b. derivaciyalıq usıllar arqalı jasalǵan, olardıń óz semantikası, oyın sıpatında texnikası bar.

Ańgalaq oyınıń ataması bolıp, ortańǵı shuqanaqqa dógerektegi shuqanaqtaǵılar tayaq penen urıp túsirip oynaytuǵın oyın. Bul sóz qurılısı jaǵınan, tiykarınan, ańgal sózi gewek degen mánini bildiriwshi kelbetlik sóz bolıp, -aq atlıq jasawshı affiksiniń qosılıwı arqalı jasalǵan. Bul oyın aydama top dep te ataladı. Ol qolında aǵash tayaǵı bar jeti yaki toǵız oyınshınıń tobın oraydaǵı shuqanaqqa túsiriwge háreketten ibarat. Bul oyındaǵı háreket bilyard oyını, golf oyınlarına da usas.

Quwalama ataması quw feyiline feyil jasawshı -mala affiksi jalǵanıp quwmala dórendi feyili jasalǵan. Quw túbirine sóz jasawshı formanttıń jalǵanıwı menen -lama affiksindeki birinshi m háribi túsip qalǵan, nátiyjede quw-ala formasına kelip, onnan soń -ma affiksi arqalı zattıń belgili bir is-háreket nátiyjesinde payda bolǵan belgisin bildiretuǵın quwalama kelbetligi jasalǵan. Bul bes oyınshıdan ibarat bolǵan, eki topardıń araları bes metr qashıqlıqta, ortada turǵan basqarıwshınıń qolı menen toptı jerge urıp sekirtip toparına tez aparıp berip oynalatuǵın oyın.

Kóshpek ataması kósh feyiline -pek feyilden atlıq jasawshı affiksiniń jalǵanıwı arqalı feyil tiykarınan ańlatılǵan is-háreketke baylanıslı jasalǵan. Ol jerdi shuqanaq etip qazıp qoyannıń, qoydıń yaki eshkiniń qumalaqları menen balalardıń oynaytuǵın oyını [1, 39]. Mısalı:

Kóshpek oynap biz sorlı,

Kirisip edik oyınǵa. (Jiyen jıraw “Ilaǵım”).

Qamshılaq ataması qamshı atlıq sózi menen eski -laq sóz jasawshı formantınıń qosılıwı arqalı jasalǵan. Bul oyın qamshı arqalı oynalatuǵın oyın túrine kirip, oǵan 3 jastan 10 jasqa shekemgi qızlar hám er ballar da qatnassa boladı. Tiykarınan, jawıngerlik shınıǵıwlarǵa baylanıslı kelip shıǵıp, ol “qamshıgerlik”, “shırıldawıq” degen atamalar menen de ataladı. Bul oyın da balalardıń epshilligin rawajlandırıw ushın oynaladı.

Shúllik ataması -lik atlıq jasawshı formantınıń jalǵanıwı arqalı jasalǵan. Ol tayaq penen urıp oynaytuǵın oyın [2, 551]. Bul oyında urıp oynawǵa qolaylastırılǵan súyemdey aǵashtıń eki jaǵı da qálemshe etip jonılǵan boladı, oyın tayaq penen urıp oynaladı.

Quwalamashaq barlıq máwsimde oynawǵa bolatuǵın oyınıń ataması bolıp, qurılısı jaǵınan «quwıspaǵ», «quwıspashaq», «quwalaspaq», «quwıspasaq» degen basqa da ekinshi bir variantlar bar. Lekin, milliy – tariyxıy ataması «quwalamashaq». Barlıǵınıń da túbiri «quw» feyilinen ibarat. Demek, oyın ataması quwısw háreketi arqalı ámelge asatuǵın oyın ekenligin bildiredi.

Pańqıldawıq balalardıń házil-dálkek penen jerden oyılǵan oyıqtı hár qıylı aytımlar aytıp balshıq yaki ılay menen menen uwıslap qattı urıp toltırıw arqalı qol kúshleriniń mıqlı ekenligin sınaşatuǵın oyınıń ataması. Ol pańq eliklewishine feyil jasawshı -ılda affiksiniń qosılıp, oǵan -wıq affiksiniń jalǵanıwı arqalı jasaladı.

Sonıń menen birge, milliy xalıq oyın atamaları sóz qosılıw usılı arqalı da jasaladı. Olardı keńirek úyrenip qaraǵanıwızda kópshiligi sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan. Máselen, aq súyek, aylanba dúrre, aǵa biy, qasharman top oyın atamaları eki sózdiń dizbeklesiwinen jasalǵan. Qospa sózlerden ibarat milliy xalıq oyın atamalarınıń hár biriniń qurılısın úyrenip shıqtıq há m olardıń hár birine ayırım-ayırım toqtadıq.

Aq súyek ataması aq kelbetlik sózi menen súyek atlıǵınıń dizbeklesip keliwi arqalı jasalǵan. Eki topar aq súyekti ılaqtırıp, belgili waqıtta tawǵan topar jeń impaz bolatuǵın oyını. Oyında tiykarǵı qural aq súyek bolǵanlıǵı sebepli oyın aq súyek oyını dep júritiledi.

Aylanba dúrre ataması aylan feyiline -ba atlıq jasawshı affiksiniń jalǵanıwı arqalı jasalǵan dórendi atlıq penen dúrre (órilgen uzun hám juwan qamshı) sóziniń dizbeklesiw arqalı jasalǵan birikpegen sóz.

Aǵa biy ataması aǵa menen biy atlıq sózleriniń dizbeklesiwinen jasalǵan. Ol oynıǵan jigirma oyınshı qatnasıp, onnan aǵa biy saylanadı, janına eki jasawıl saylanadı. Aǵa biy hár qıylı háreketler isleydi, basqalar da tákirarlawı kerek, eger bir oyınshı orınlay almasa, onıń moynına dorba asıp, haqlap jeti úyden duz sorawǵa jumsaladı. Jeti jerge qoyılǵan belgilerge iyilip, duz soraǵan bolıp, juwırıp kelip ornına otıradı.

Qasharman top ataması 1-bettegi qasharman feyil sózi menen top atlıq sóziniń dizbeklesip keliwinen jasalǵan. Top qaǵıwshılar toptı tayaqqa tiygiziwden belgilengen táripke hár qıylı háreketler menen tez juwırıp qashıwı kerek.

Arqan tartısw ataması arqan atlıq sózi menen tartısw feyil sóziniń dizbeklesiw arqalı jasalǵan. Tiykarǵı qural uzınlıǵı 10 metrlik arqan. Oǵan asılıp oyındı baslawǵa

belgi beriwden hár topar óz tárepine arqandı tartısıp qarsılas topardı belgili sızıqqa shekem tartıp shıǵarsa sol tárep jeńiske erisken boladı.

Ilaq tartısıw ataması Ilaq atlıq sózi menen tartısıw feyil sózleriniń dizbeginen jasalǵan. Oyında tiykarǵı quralı xızmetin ilaqtıń terisi atqaradı. Sonlıqtan, terini tartısıw arqalı oynalatuǵın bolǵanlıǵı ushın oyun usı atama menen atalǵan. Bul oyun kókpar dep te ataladı. Oyında on shabandoz atlarına minip ortaǵa shıǵadı, solardan eki oyınshı ilaqtı tartısıp shabadı, qalǵan oyınshılarda ilaqqa talasıp tartıp alıw háreketlerin kórsetedi. Ilaqtı tartıp alǵan shabandoz ortadaǵı belgi sızıqqa ákelip taslaydı.

Aq terek pe, kók terek, bizden sizge kim kerek ataması bir neshe sózlerdiń dizbeginen jasalǵan. Oyun usı atamadaǵı qosıq penen baslanadı, oyınshılar oyun atamasın aytıp hár oyınshınıń atın aytıp shaqıradı há m oyun texnikası menen dawam ete beredi.

Qorazlar urısı eki atlıq sózdiń dizbeginen jasalǵan atama bolıp, oyun qaǵıydasında qoraz sıyaqlı oyında eki oyınshıdan bes dóngelek sızıqqa oń ayaǵın kóterip jerge tiygizbesten, qolların artına uslap júrgen halda, ekinshi qarsılasın kókiregi menen, iyni menen iyterip dóngelek sızıqtan shıǵarıw háreketlerin kórsetiwi kerek.

Soqır teke baq-baq ataması kelbetlik hám atlıq sózleriniń dizbeklesiwinen jasalǵan. Oyun qaǵıydasında bir dóngelek sızıq ishinde erkin juwırıp júredi, bir oyınshınıń kózi sharshı menen baylanǵan boladı. Oyınshılar «Soqır teke baq-baq» degen sózdi tákirarlap aytıp dóngelek sızıq ishinen shıǵıp ketpey hár jaqqa qashıp júredi. Kózi baylanǵan oyınshı dawıs shıqqan jaqqa háreket islep eki qolı menen oyınshılardı uslawı kerek.

Mańlay shertpek ataması atlıq sóz benen háreket atınıń dizbeklesiwinen jasalǵan. Bul oyun ataması mań layǵa shertiw háreketinen kelip shıqqan. 10 metrdey jerde eki topar bir-birine qarsı qarap otıradı, olar gezeklesip bir-birewin shaqıradı. Shaqırılǵan oyınshı kelmesten burın, shaqırǵan topar oyınshıları barlıǵı kózlerin jumıp, qashan bir oyınshınıń barmaǵı menen mańlayınan shertip, orınlarına barıp otırmaǵansha, kózlerin ashıw qadaǵan etiledi.

Láńgi tebiw ataması láńki atlıq sózi menen tebiw háreketi bildiriwshi feyil sóziniń dizbeklesiwinen jasalǵan. Oyında balalardıń ayaǵı menen tewip oynaw ushın kishkene bir bólek terige qorgasın ótkerilip yaki shúberekke qattı nárseler túyilip islenip tayarlanatuǵın oyun quralın usı atama menen ataydı. Sol láńkini tewip oynaytuǵın oyındı láńki yaki láńgi tebiw oyını dep ataydı..

Bestas ataması bes sanlıǵı menen tas atlıq sóziniń birigiwinen jasalǵan. Balalardıń dıqqatın rawajlandırıw, qol hám qol barmaqlarınıń bulshıq etlerin shınıqtırıw ushın oynaladı.

Qolgúrmek ataması qol atlıǵına gúrmek sózi birigip jasalǵan. Gúrmek sózi gúrmew feyiliniń mánisin berip, jipti ańsat sheshiletuǵın etip túyip baylaw degendi ańlatadı.

Kózbaylamashaq ataması qurılısı hám mánisine sáykes kóz sózi menen baylaw yaki soqır sózi menen teke sózleriniń birigiwinen jasalǵan. “Kóztańǵı”, “kózbaylaq”, “soqırteke”, “soqır teke baq-baq” dep te atalǵan.

Bestaban ataması bes sanaq sanı menen taban atlıq sóziniń birigiwinen jasalǵan. Asıq oyınınıń bir túri.

Qawın-qawın ataması qawın atlıq sóziniń tákirarlanıp keliwi arqalı jasalǵan. Biri qarawıl, ekinshisi urılardan ibarat eki topardıń qawın dep jasırǵan toptı qarawıllardıń urılarga bermewge háreket etip oynaytuǵın oyını.

Túlki-túlki ataması túlki atlıq sóziniń tákirarlanıwı arqalı jasalǵan. Er balalardıń qıs aylarında oynaytuǵın oyını bolıp, bes baladan ibarat toptan shaqqan hám ziyrek bir bala saylanıp, onı “túlki” etip belgileydi. Ol jasırınıp, ózin uslatpawı kerek hám usı nátiyjege erisse keyingi oyında jáne wazıpanı atqarıp ball toplay beredi. Oyun er balalardı epshilikke tárbiyalaytuǵın oyın sanaladı.

Pıshıq-tıshqan ataması sıńarları pıshıq hám tıshqan antonim sózlerineniń juplasıwı arqalı jasalǵan. Bul oyın on – on eki oyınshınıń qol uslasıp dógereklesip turıp, pıshıq tıshqandı quwıp, eger tıshqan sharshasa, onı ortaǵa kirgizip dem aldırıp, dem alıp bolıp qaytadan qashıp oynaytuǵın oyını. Tıshqan qolın tiygizse, qaytadan pıshıq penen tıshqan saylanıp, barlıq qatnasıwshı pıshıq-tıshqan bolmaǵansha toqtatılmaydı.

Áwelemen-dúwelemen ataması tiykarınan, áwel, áwele ráwishi menen 1-bet betlew almasıǵınıń birigiwinen jasalıp, “ádep men” degendi ańlatsa, al dúwelemen sózi bolsa tájik tilindegi eki degendi bildiretuǵın du sóziniń “ekinshi men” mánisin ańlatadı. Oyınshılar eki tárepke bólinip, qol uslasıp bir-birine qarsı on metr jerde ayaq ushında oynap turıp aytımın aytıladı. Shıqqan oyınshı qol uslasıw háreketi menen oyınnan juwırıp shıǵıp ketedi. Bul oyın otırıp ayaq shıǵarıw arqalı da oynaladı.

Arpa-gúrpe ataması oyın texnikasınan hám aytımınan kelip shıǵıp, arpa sóziniń arqa sózi menen uyqas ushın sıńarınıń gúrpe sózi menen juplasıwınan jasalǵan. Oyun topar-topar bolıp ta, jeke eki er balanıń qatnasında da oynalatuǵın oyın. Tiykarınan, eki bala jawırınların bir-birine qaratıp, gezek penen aytımın aytıp, jeti ret arqalap túsiredi hám tez belgilengen orınǵa qaysısı jetip barsa sol bala jeńiske erisedi.

Qaraqalpaq tilindegi leksika-sintaksislik usılda sóz dizbegi sóz jasaw formantı xızmetin atqarıp, sol sóz dizbegi bir waqıtları sóylew tilinde qollanılatuǵın aktiv bir sóz dizbegi sıpatında qollanılp, keyin ala waqıttıń ótiwi menen bir atamaǵa aylanadı. Ol usılda jasalǵan sózler dáslep sóz dizbeklerdiń quramında kelip, heshqanday

özgerissiz belgili bir máni ańlatadı, yaǵnıy bir túsinikti bildiredi, tildiń rawajlanıwı menen bul sózler ózi menen birge qollanılǵan sózler menen pútin bir sóz bolıp qalıplesip, bir uǵımdı ańlatadı: alla bergen – Allabergen (adam atı), ul bolsın – Ulbosın (adam atı), qutlı ayaq – Qutlıayaq (iyttiń atı), jin urǵan – jinurǵan (kelbetlik sóz), oramasam ólgeymen – ólgeymen (oramal túri) hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde qanday da bir sóz dizbeginiń bir sóz mánisine ótiwi leksika-sintaksislik usıl yaki leksikalizaciya dep úyreniledi [3] hám ol jańa atamalardıń payda bolıwında júdá ónimli usıl esaplanadı. Bul usıl menen jasalǵan sózdiń quramındaǵı sózler óziniń dáslepki mánilerin joytıp, fonetikalıq hám grammatikalıq ózgerislerge ushırap (hátteki geyde sóz formasınan da ayırılıp) qollanıladı: *shúy taslamaq, qasharman, túye bastı, tayaq jıǵıldı, tez artqa tur, dawısınan tanıp bil, qawındı qaqsı* hám t.b.

Házirgi qaraqalpaq tilinde bul usıl júdá ónimli usıl bolıp, ol arqalı jasalǵan jańa mánili sózler sózlik quramdı bayıtıwda úlken áhmiyetke iye, lekin bul usıl menen jańa mánidegi sózlerdiń jasalıwı ele izertlew obyektı bolmaǵan másele. Biz bul maqalamázda derivaciyalıq atamaların hám olaedi semantikalıq, funkciyonal jaqtan da ózgesheliklerin úyrenip shıqtıq.

Shúy taslamaq ataması shúy sózine tasla feyiliniń dizbeklesip, oǵan feyildiń betlik emes feyiliniń biri háreket atınıń -w formasınıń sinonimi bolǵan -maq forması jalǵanǵan, bir sóz benen aytqanda “shúy taslaw arqalı oynalatuǵın oyın” degendi ańlatadı.. Shúy sózi arba, keme, günde, mala hám taǵı basqa da zatlardaǵı bir nárseni alǵa yamasa keyinge jibermey uslap turıwshı kishkene aǵash degen mánisti ańlatadı, yaǵnıy sol shúydi taslap oynaytuǵın oyındı ataydı.

Juwmaqlap aytqanda, milliy ruwx, milliy minez-qulıq, milliy mádeniyat penen tildiń baylanıslılıǵı úyrenilip atırǵan bir dáwirde etnostıń tariyxı, úrp-ádet dástúrlerin elede tereńirek úyreniw, olardı arnawlı túrde lingvomádeniy baǵdarda qarastırıw házirgi qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan aktual másele sanaladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. Nókis, 2010, 139-bet.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. Нөкис, 1992, 551-бет.
3. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили грамматикасы (Сөз жасалығы хәм морфология). Нөкис, 1994.